

Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası

“Kölgə iqtisadiyyatının həcminin ölçülməsi üzrə metodik vəsait”

Metodik vəsaiti hazırlayanlar:

**Vahid Novruzov – Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatasının
sədri**

Nəcəf Talıbov – Palata sədrinin elmi metodik məsələləri üzrə müşaviri

**Qoşqar Əhmədov – Rəqəmsal transformasiya və innovasiyaların
tətbiqi idarəsinin rəisi**

Bakı – 2020

Mündəricat

I. Giriş.....	3
II. Kölgə iqtisadiyyatının həcmnin ölçülməsi üçün mövcud metodlar (Makroiqtisadi səviyyədə).....	5
III. Kölgə iqtisadiyyatının həcmnin ölçməsi üçün yeni metod.....	7
IV. İstifadə olunmuş ədəbiyyat.....	9

I. Giriş.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin ölkədə kölgə iqtisadiyyatına qarşı mübarizənin gücləndirilməsi, şəffaflığın artırılması, ictimai nəzarətin gücləndirilməsi, korrupsiyaya qarşı kəsərli tədbirlərin həyata keçirilməsi və yeni dövrün çağırışlarını nəzərə alaraq nəzarətin beynəlxalq təcrübə əsasında yenidən qurulması üzrə göstəriş və tövsiyələrinin reallaşdırılması məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası tərəfindən hazırlanmışdır. Yol Xəritəsi qabaqcıl beynəlxalq təcrübə, son dövrlərdə ölkəmizdə uğurla həyata keçirilən şəffaflıq strategiyasının nəticələri, 2019-cu ilin sentyabr ayında Bakı şəhərində keçirilmiş "Kölgə iqtisadiyyatına qarşı mübarizə - iqtisadi inkişafın mühüm amili kimi" beynəlxalq elmi-praktik konfransın iştirakçıları tərəfindən təklif olunan tövsiyələr nəzərə alınmaqla hazırlanmışdır. Bu Yol Xəritəsinin əsas məqsədi təsərrüfat subyektlərinin kölgə iqtisadiyyatına keçməsinin səbəblərinin təhlili və onların aradan qaldırılması yolu ilə Azərbaycan Respublikasında kölgə iqtisadiyyatının səviyyəsini azaltmaqdır.

Yol Xəritəsi Auditorlar Palatası Şurasının 2019-cu il 28 dekabr tarixində keçirilən iclasında bəyənilmiş və təsdiq edilmişdir.

Kölgə iqtisadiyyatının ölçüsünü qiymətləndirmədən, ölkənin iqtisadi vəziyyətinin real mənzərəsini təqdim etmək, effektiv dövlət siyasətini həyata keçirmək mümkün deyil. Hökumət, beynəlxalq maliyyə təşkilatları, banklar, eləcə də elmi ictimaiyyət kölgə iqtisadiyyatının ölçüsü və dinamikası barədə ağılabatan qiymətləndirmələrin alınmasında maraqlıdır.

Kölgə iqtisadiyyatının həcmninə nəzərə alınması hər bir ölkədə makroiqtisadi proseslərin ölçüsü və dinamikası haqqında təsəvvürlərin düzgün formalaşması, habelə iqtisadiyyatın fəaliyyət mexanizminin açıqlanması, iqtisadi islahatların nəticələrinin müəyyən edilməsi və perspektivlərin qiymətləndirilməsi cəmiyyətdə gedən proseslərin və təbəqələşmənin aşkarlanması üçün zəruridir. Azərbaycan statistikasında beynəlxalq qurumların standartlarına uyğun olaraq "müşahidə olunmayan iqtisadiyyat" anlayışından istifadə edilir ki, bu da özündə "gizli", "qeyri-qanuni" və "qeyri-formal" kimi iqtisadi fəaliyyətləri ehtiva edir. Bir qayda olaraq, kölgə iqtisadiyyatının mürəkkəb xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirməsini nəzərə alaraq onun həcmi şərti hesablanır.

Bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın müxtəlif ölkələrində rəsmi statistika orqanlarının kölgə iqtisadiyyatının müəyyənləşdirilməsi üzrə istifadə etdikləri qiymətləndirmə metodları, adətən, müvafiq beynəlxalq təşkilatların, o cümlədən

Beynəlxalq Valyuta Fondunun, Dünya Bankının, ACCA-nın metodlarından nəzərə-çarpacaq dərəcədə fərqlənir.

Ayrı-ayrı ölkələrin nümunələri göstərir ki, rəsmi statistik orqanlarla beynəlxalq təşkilatların kölgə iqtisadiyyatının ölçüsünə görə qənaətləri bəzən 2-3 dəfəyə qədər fərqlənir. Başqa sözlə, kölgə iqtisadiyyatının ölçüsü barədə qiymətləndirmələr bəzən obyektivlikdən kənar ola bilər.

Azərbaycan Respublikasında son dövrlərdə həyata keçirilən uğurlu iqtisadi islahatlar, o cümlədən nağd ödəmələrin məhdudlaşdırılması, vergi uçotundan yayınmaların aradan qaldırılması qeyri-formal məşğulluğun azaldılması və kölgə iqtisadiyyatına qarşı mübarizənin keyfiyyətə yeni mərhələyə yüksəlməsi baxımından çox mühümdür.

Kölgə iqtisadiyyatına qarşı mübarizənin zərurəti müasir qloballaşma və onunla əlaqədar olan və transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa münbit şərait yaradan dövlətlərarası sərhədlərin daha asan keçilməsi amili ilə əlaqədar daha da güclənməkdədir. Bütün bunlar isə kölgə iqtisadiyyatı probleminə qarşı yalnız cari tədbirlərin görülməsini yox, bu sahədə dövlət siyasətinin və təkmil konsepsiyanın hazırlanması zərurətini doğurur. Bu problemin aktuallığı bir də onunla əlaqədardır ki, Azərbaycan Respublikasında kölgə iqtisadiyyatının təhlilinə və aradan qaldırılması yollarına həsr olunmuş sahələrarası xarakter daşıyan tədqiqat işləri və ya kompleks proqramlar yetərli səviyyədə işlənib hazırlanmamışdır. Şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya qarşı mübarizəyə dair ölkəmizdə qəbul olunmuş dövlət proqramlarının və milli fəaliyyət planlarının təhlili göstərir ki, onlar kölgə iqtisadiyyatının xarakterik xüsusiyyətlərinin aşkarlanması və ona qarşı mübarizənin aparılması zəruriliyinin siyasi iradə nöqtəyi-nəzərindən mühümlüyünü nümayiş etdirməklə yanaşı, kölgə iqtisadiyyatına qarşı mübarizənin kompleks həlli yollarının tam şərh baxımından təkmil hesab oluna bilməz.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatasının 2020-ci il üzrə iş planınının 1.14-cü "Auditor fəaliyyəti ilə əlaqədar təlimatlar, tövsiyələr, metodik göstəriş və şərhələrin hazırlanması" bəndində "Beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla kölgə iqtisadiyyatının qiymətləndirilməsi üzrə metodoloji əsasnamənin hazırlanması və tətbiqi" nəzərdə tutulmuşdur. Bu metodik vəsait də həmin bəndin icrası məqsədi ilə işlənib hazırlanmışdır.

II. Kölgə iqtisadiyyatının ölçülməsi üçün metodik əsasnamə.

(Makroiqtisadi səviyyədə)

Kölgə iqtisadiyyatı, onun dəqiq səviyyəsini ölçməyə imkan verməyən, heç bir tərifi olmayan müəkkəb, bir cinsli olmayan bir iqtisadi fenomendir. Bununla birlikdə kölgə fəaliyyətinin miqyasını ölçmək üçün istifadə edilə bilən metodlar var: mikrometodlar (birbaşa) və makrometodlar (dolayı) metodlar.

Mikrometodlar bir qayda olaraq, sorğuların və xüsusi tədqiqatların nəticələrinin araşdırılmasına əsaslanır. Bu metodunun zəif cəhəti ondan ibarətdir ki, adətən respondentlər məlumatları qəsdən təhrif etməyə meyllidirlər.

İstehlakçı sorğuları ilə məhdudlaşan kölgə iqtisadiyyatının tam miqyasını təyin edə bilməməsi, dolayı tədbirlərdən istifadə edərək sözdə makro metodların və ya metodların populyarlığına səbəb oldu. Təhlilimiz nəticəsində həm mikro, həm də makro metodlardan istifadə edərkən bir sıra çatışmazlıqlar və həll olunmamış problemlər aşkar olunmuşdur. Məqsədimiz kölgə iqtisadiyyatının makroiqtisadi səviyyədə ölçülməsi üçün daha yaxşı bir metodologiya müəyyənləşdirməkdir.

Makrometodlar bir cinsli deyil və əsasən rəsmi statistikanın məcmu makroiqtisadi göstəricilərinə, vergi və maliyyə xidmətlərindən alınan məlumatlara əsaslanır. İlk baxışdan makrometodların tətbiqi iqtisadiyyatın kölgə sektorunu daha yaxşı qiymətləndirməyə və ölçməyə imkan verir. Bununla birlikdə, bunların da kifayət qədər əhəmiyyətli bir çatışmazlığı var - makrometodlar, bir qayda olaraq, şişirdilməklə qiymətləndirilir.

Dünya praktikasında, makro səviyyədə, kölgə iqtisadiyyatının həcmi aşağıdakı istiqamətlərdə qiymətləndirilir:

1) **İstehsal sektoru.** Buraya neft, neft emalı, kənd təsərrüfatı, mədənçilik, təsərrüfat məhsulları istehsalı (tərəvəz, meyvə və s.), İstehlak mallarının istehsalı daxildir.

2) **İxrac və idxal (xarici ticarət vasitəçiliyi).** İxrac və idxal üçün məhsulların göndərilməsinə dair müəssisələrin sərhəddən keçən malların sayını göstərən gömrük məlumatları ilə müqayisəsi.

3) **Pul ölçmələri.** Hər hansı bir mal göndərərkən və ya qəbul edərkən pul göstəricilərinin müqayisəsi, yəni qalan malların ölkəyə gələn kapitalla bərabər olub-olmaması.

4) **Beynəlxalq təşkilatların ölkələr üzrə, kölgə iqtisadiyyatı haqqında məlumatlar.** Əldə edilən məlumatların kölgə fəaliyyətini ölçmənin müxtəlif üsulları ilə müqayisəsi, eləcə də tədqiqat sahələrinə diqqət yetirməsi.

5) **Məşğulluq məlumatları.** İşçilərin sayının əks olunduğu siyahıyaalma məlumatları, müntəzəm statistik, vergi və sosial hesabatlardan istifadə edərək iş yerlərinin sayının müəyyənləşdirilməsi. Tam iş günü ərzində işləyən insanların sayı və bir işçiyə düşən məhsul, müəyyən sektorların əlavə gəlirləri kimi kölgə məşğulluğu nəzərə alınmaqla məhsul və əlavə dəyərin müəyyənləşdirilməsinə imkan verəcəkdir. İlk növbədə faktiki və rəsmi qeydiyyatata alınmış məşğulluq səviyyələri arasındakı uyğunsuzluqdan istifadə edilməlidir. Sonra işsizlik üçün müraciətlərə və insanların müraciət etdikdən sonra iş tapa bildikləri yerlərə diqqət yetirilməlidir.

6) **Xərclər və gəlirlər haqqında məlumatlar.** Xərclər, gəlirlər, müxtəlif layihələrə dövlət investisiyaları ilə bağlı göstəricilər və onların səviyyəsinin eyni layihələrdən alınan gəlir səviyyəsi ilə müqayisəsi. Həqiqi səviyyə olan insanların həqiqi gəlir səviyyəsinin ölçülməsi, yəni aşağı maaşlı işlərlə cəmi bir ixtisasın öyrənilməsi və gündəlik ehtiyaclarının hesablanması, əldə edilən məlumatlara əsaslanaraq, bir insanın qazanc səviyyəsindən çox bir şeyə ehtiyacı varsa, bu şəxsin pulun olmadığını düşünmək ağlabatan olar. kölgəli fəaliyyətləri kompensasiya edir.

7) **Gəlir və xərclər barədə dövlət hesabatları.** Neft və qeyri-neft sektorlarında, gəlir və xərclər, habelə nəzərdən keçirilən dövrün əvvəlində və sonunda gəlir və xərc göstəriciləri.

8) **Öhdəliklər.** Son 5 ildə həm dövlət səviyyəsində, həm də sahibkarlıq səviyyəsində öhdəliklərin ümumi səviyyəsini, habelə ödəmə səviyyəsini hesablanmalıdır. Bu hesablamadan sonra kölgə fəaliyyətinin səviyyəsini ödənilməmiş və ya ümüdsiz borclar barədə məlumatlar əsasında hesablanır.

Kölgə iqtisadiyyatını dəqiq qiymətləndirmək üçün istifadə edilən metodlara aşağıdakılar daxildir:

- balans metodu;
- uyğunsuzluqlar metodu;
- məşğulluq göstəricisinə görə metod ("İtalyan" metodu);
- mümkün maksimum dəyərin müəyyənləşdirilməsinə əsaslanan makroiqtisadi göstəricilərin hesablanması metodu;
- pul metodu;
- texnoloji əmsallar metodu;
- ekspert metodu;

- struktur metodu;
- yumşaq modelləşdirmə metodu (determinantların qiymətləndirilməsi);
- faktorial metod;
- Dünya Bankının qiymətləndirmə metodu;
- sorğu metodu;
- proqram modelləşdirmə metodu.

III. Kölgə iqtisadiyyatının həcmi ölçmək üçün yeni metod.

İstifadə olunan metodların müxtəlifliyi kölgə iqtisadi fəaliyyət parametrlərinin, nəticələrin etibarlılığı meyarlarının kəmiyyət qiymətləndirilməsi üçün vahid metodologiyanın olmadığını göstərir. Kölgə iqtisadiyyatını mahiyyətinə görə dəqiq qiymətləndirməyin qeyri-mümkünlüyünün tanınması, işimiz çərçivəsində interval yanaşmasını tətbiq etməyimizə imkan verir, yəni yuxarıda göstərilən metodlardan istifadə edərək hesablamalara əsasən alt və yuxarı sərhədləri müəyyənləşdiririk. Qiymətləndirmənin obyektivliyinə və reallığına çatmaq üçün başqa bir seçim, makrometodlarla əldə edilən nəticələrə əsasən orta dəyərin hesablanacağı və ya üç metodun çəkirlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə birləşməsi əsasında hesablanacağı birləşməsi əsasında hesablanması mümkün ola bilər.

Yuxarıda göstərilən metodlara əsasən kölgə fəaliyyətini hesablamaq üçün yeni bir metod yaratmağa qərar verdik. Əldə olunan göstəriciləri bir araya gətirmək üçün kölgə fəaliyyətinin göstəriciləri barədə alınan məlumatları birləşdirmək və müəyyən bir ölkənin problemlərini aydınlaşdırmaq üçün hesabatda ətraflı təsvir edilmiş dərin bir təhlil vermək lazımdır. Öyrənilən materiallar nəticəsində kölgə fəaliyyətini hesablamaq üçün aşağıdakı düsturu təklif edirik:

$$[(A + B + J) - (C + D + E + Y)] / L * 100\% = S$$

A - əhalinin hesablanmış dövr üçün xərcləri;

B - hesablanmış dövr üçün banklara qoyulmuş depozitlərin məbləği;

J - ölkəyə daxil olan və digər ölkələrə köçürülən pul vəsaitlərin məbləğinin fərgi;

Y – turizmdən gəlir (turistlərin sayı, günlərin sayı, gündəlik yaşayış minimumu, orta icarə haqqının hasilini);

C - əhalinin gəlirləri və sahibkarların mənfəəti (mənfəət, gəlir vergiləri və sosial ayırmaları çıxılmaqla);

D - hesablanmış dövr üçün əhaliyə verilən kreditlərin məbləği, ödənilmiş kreditlərin məbləği çıxılmaqla;

E - çıxarılmış depozit məbləği və depozitlər üzrə faizlər;

L – Ölkənin Ümumi Daxili Məhsulunun həcmi manatla;

S - hesablanmış dövr üçün ölkədə kölgə iqtisadiyyatının səviyyəsinin ÜDM-a qarşı faiz səviyyəsi.

Yuxarıda verilən düsturda göstərilən göstəricilərin ətraflı izahı aşağıda verilir:

A - əhalinin hesablanmış dövr üçün xərcləri:

- ərzaq xərcləri;
- kommunal xərclər;
- nəqliyyat xərcləri;
- xarici turizm xərcləri;
- sair məişət xərcləri;
- daşınar və daşınmaz əmlakın alınması və təmirinə sərf olunan xərclər;
- təhsil və səhiyyə ilə bağlı xərclər;
- yaşayış üçün zəruri olan digər xərclər.

B - hesablanmış dövr ərzində bank və kredit təşkilatlarına qaytarılmış depozitlərin və investisiyaların məbləği:

- depozitlərin məbləği;
- istiqrazların və digər qiymətli kağızların alınmasına sərf olunmuş pul vəsaitləri;
- səhmlərə, fiziki şəxslərin qoyduğu investisiyalara və iştirak paylarına sərf olunan pul vəsaitləri.

J - Ölkəyə daxil olan və ölkədən göndərilən pul vəsaitləri arasındakı fərq:

- əhaliyə istənilən məqsədlə və ölkədən gələn pul vəsaiti çıxılınsın əhalinin istənilən məqsədlə və ölkəyə göndərdiyi pul vəsaiti.

C - əhalinin gəlirləri və özəl sahibkarlıq subyektlərinin mənfəəti (vergilər və digər məcburi ödəmələr çıxmaqla):

- işəməzd və vaxtaməzd əmək haqqı;
- qeyri-sahibkarlıq və sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə olunan gəlir (dividend, faizlər, qonorarlar, royaltə və s.)
- sahibkarlıq fəaliyyətilə məşğul olan fiziki və hüquqi şəxslərin gəlir və mənfəətləri;
- C bəndində göstərilən məbləğlərdən tutulan və ödənilən vergilər və digər məcburi ödənişlər.

Hesablamanın nümunəsi:

A = 75 000 000 000 \$

B = 15 000 000 000 \$

J = 10 000 000 000 \$

C = 50 000 000 000 \$

D = 5 000 000 000 \$

E = 4 000 000 000 \$

Y = 6 000 000 000 \$

L = 100 000 000 000 \$

35% = 35 000 000 000 \$ / 100 000 000 \$ * 100%

Qeyd etmək istərdik Azərbaycanın tutduğu yerləri beynəlxalq hesablamara əsasən:

Beynəlxalq Valyuta Fondu tərəfindən və görkəmli professor Fridrix Şnayder tərəfindən aparılan son qiymətləndirmələrə əsasən 2015-ci ildə Azərbaycanda kölgə iqtisadiyyatının miqyası ÜDM-un 43.66% faizini təşkil edir.

Korrupsiyaya qarşı global koalisiya tərəfindən hazırlanmış korrupsiya üzrə beynəlxalq reytingə əsasən 2019-cu il üzrə göstəricilərdə Azərbaycan Respublikası 198 ölkə arasında 30 bal ilə 26-cı yer tutur.

Bizim tərəfimizdən aparılmış hesablamalara əsasən Azərbaycanda 2019-cu ildə kölgə iqtisadiyyatının həcmi ÜDM-a qarşı 22.48% təşkil etmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

Rus dilində

1. Черемисина Н.В. “Методы статистической оценки теневой экономики”, Журнал “Вестник ТГУ” 2006, №3 (43), стр.96-103.
2. Сергей Новик. “Методы оценки теневой экономики”, Журнал “Банкауски весник” 2004, стр. 25-32.
3. Халитовна Л.Э. “Косвенные измерители теневое сектора экономики”, Журнал “Альманах современной науки и образовани” 2012, № 4 (59), стр.234-236.
4. Косач О.Ф. “Современные методы аналитической оценки теневой экономики и их совершенствование”, Журнал “Бухгалтерский учёт и анализ” 2016, №11, стр.37-41.
5. Глотов В.И., Русакович М.В., Колгушкин А.И. “Методы оценки теневой экономики” Лекция “Российская академия естественных наук” 2017, 24 стр.
6. Фридрих Шнайдер, Доминик Энст “Скрываясь в тени, Рост подпольной экономики” Вопросы экономики, МВФ 2002. 19 стр.
7. Сыроева Е.В. “Методические основы противодействия теневой экономике как угрозе экономической безопасности России”, Журнал “Экономическая наука сегодня: теория и практика” 2017, стр. 21-37.
8. Уханов В.В. “Подходы к определению понятия и сущности теневой экономики и анализу её масштабов”, Журнал “Российское предпринимательство” 2017, Том 18, №22, Стр. 3405-3418.

Īngilīs dilindā

1. Mogensen G.V., Kvist H.K., et al. (1995). The shadow economy in Denmark 1994: measurement and results. Copenhagen, Rockwool Foundation Research Unit: Distributed by Danmarks Statistik.
2. Thomas J.J. (1992). Informal economic activity. Ann Arbor, University of Michigan Press.
3. Maira C.G. "The Non-Observed Economy in Uruguay", Report "Banco Central del Uruguay and International Monetary Fund" 2015, p. 1-30.
4. Łabendowicz O., Źukauskas V. "Unraveling shadow economy", Journal "Fundacija Industrial" 2015, № 3, 156 p.
5. Paraskevi K., Colin C.W., Athanassios V., Kyriakos S. Shadow Economy: Definitions, terms and theoretical considerations. Journal "Advances in Management & Applied Economics" 2019, vol. 9, № 5, p. 35-57.
6. Steven J.D., Magnus H. Tax Effects on Work Activity, Industry Mix and Shadow Economy Size: Evidence from Rich-Country Comparisons. SSE/EFI Working Paper "Series in Economics and Finance" 2004, № 560, 68 p.
7. Erdiņç Z. "The Reasons of Underground Economy, Its Results, Methods and the Turkish Case", Journal "Business & Economic Policy" 2016, Vol. 3, №1, p. 15-21.